

Радомир Станић

Аутентични извори за проучавање историје наших градова

— О потреби заштите и проучавања старих градских гробаља —

Савремена критичка историографија одавно је усвојила гробне натписе као аутентичне прворазредне изворе за познавање и проучавање прошлости. Локална историографија готово се не може ни замислити без коришћења текстова натписа на сепулкралним споменицима. Постоје области у нашој земљи које се одликују изразитим богатством очуваних надгробних споменика из различитих периода са натписима који садрже значајне податке. Херцеговина је, бесумње, подручје за које се може рећи да заузима једно од водећих места у Југославији у погледу очуваности надгробних белега са епитафима. Поред великог броја античких римских камених надгробника херцеговачкој културној баштини дају посебан печат средњовековни гробни белези, познати под именом стећци. Ови јединствени споменици на којима је дошла до изражаја изванредно снажна клесарска традиција, својеврсна, веома свежа и самосвојна пластика, украшени су натписима који нам служе као незаменљиви извори не само за проучавање историје и уметности ових крајева, већ и за стицање потпунијих сазнања из области палеографије, епиграфике, лингвистике и неких других помоћних научних дисциплина. Опсежне монографије о појединим некрополама стећака у Херцеговини као што су: А. Бенац, РАДИМИЈА, Сарајево 1950, Исти, ШИРОКИ БРИЈЕГ, Сарајево 1952, М. Вега, ЉУБУШКИ, Сарајево 1954, затим ЗБОРНИК СРЕДЊОВЕКОВНИХ НАТПИСА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ, I, II, III, Сарајево 1962. и 1964. од М. Вега, у коме су објављени сви натписи са стећака из ове републике, и, најзад, бројни чланци и две књиге Шефика Бешлагича данас најупорнијег и најдоследнијег проучаваоца овог културног наслеђа, као и читав низ прилога од разних аутора, сведоче нам о задовољавајућем степену проучености „богумилских мраморова“ — како их назива Мирослав Крлежа.

Међутим, нису само стећци који су више од једног века предмет озбиљних научних истраживања и разматрања, једине ововршене вредности за изучавање политичке и културне историје Херцеговине. Постоје и друге врсте надгробних споменика који су од неоцењивог значаја за познавање прошлости ове области. То су гробни знакови са епитафима који се налазе у старим хришћанским (православним и католичким) и исламским гробљима. Анимирани неobiчношћу и специфичношћу стећака као и њиховом морфолошком, скулпторалном и иконографском јединственошћу, наши истраживачи и историчари као да су заборавили на постојање других гробаља и некропола у чијим се комплексима налазе примери не само са натписима као драгоценим изворима, већ и примери који су доказ и потврда клесарске уметности високог дитета. Реч је о старим гробљима различите провенијенције у Херцеговини који су практично тек недавно, али скоро бојажљиво и несигурно, почели да улазе у сферу научног интересовања наших истраживача прошлости.

Скоро да не постоји веће — старије насеље у „земљи Херцега Стјепана“ а да не располаже са гробљем или бар са неколико примера старих надгробних споменика одговарајућег порекла, који својим натписима и њиховим садржајима или пак лепотом пластичне обраде бацају посебно светло на политичке, економске и културне прилике ових насеобина. Чак и ако се занемаре неке њихове посебне вредности као што су етнографске, на пример, они су јединствена и незаобилазна сведочанства о даљој или ближој прошлости наших села и градова. Како су остали извори за проучавање историје ових крајева због лаке уништивости материјала на коме су настали кратког века и углавном настрадали, камени гробни белези остају као документи трајних изворних вредности који пружају, наизглед ситне, али каткад капиталне податке.

Мостар као стари град спада свакако међу ретке савремено урбанизоване градоке ансамбле у нашој земљи који је своју прошлост, слојевиту и бурну, оличио кроз бројна очувана стара гробља. Другим речима, главни град Херцеговине, готово као ни један град у Југославији има делимично сачуване најстарије гробне некрополе. Међу тим гробљима од којих по старини надгробника прво место заузимају хареми (Шарића харем, харем на Гарини који је, нажалост, морао бити дислоциран због изградње жељезничке станице, харем на Балиновцу, харем на Сеховини, затим мања гробља у двориштима неколико џамија са натписима из XV и XVI века) истичу се три православна српока гробља која несумњиво спадају међу најстарија гробља овог порекла у Босни и Херцеговини. То су: гробље на Бјелушинама, гробље на Пашиновцу и гробље код старе православне цркве које се данас назива старим гробљем, иако није најстарије. Да бисмо могли да предочимо неке од најважнијих карактеристика ових некропола, а које иду у прилог констатације да су њихови најстарији споменици

са натписима представљају аутентичне и прворазредне изворе за историју града на Неретви, задржаћемо се укратко на сваком понаособ. Најпре да се осврнемо на досадашња коришћења података које садрже натписи на њиховим споменицима. Први истраживач који је уочио значај и вредности старих епитафа на мостарским гробљима био је Вид Вукасовић који је објавио десетак старих (не најстаријих) натписа у оквиру свог чланка СТАРОБОСАНСКИ НАДПИСИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ, публикованог у Виестнику хрватскога археолошкога друштва, Загреб, 1890. XII, бр. 3, стр. 86 и 87, затим у год. XIII 1891, бр. 1, стр. 17 и бр. 3 стр. 74 — 75. Нико други, па чак ни историчари рођени Мостарци, нису обратили пажњу на мостарска гробља и њихове натписе који садрже важне податке. До извесне мере, велики историчар др Владимир Ђоровић, користио је податке из гробљанских натписа на Бјелушинама и Пашиновцу пишући изврсну и још увек најбољу и непревазиђену монографију МОСТАР И ЊЕГОВА СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ОПШТИНА, Београд 1901, при чему, очигледно, није показивао дубљи интерес према сепулкралним писаним изворима из мостарских гробља. Страни и домаћи писци који су објавили историјске прегледе Мостара или пак који су се бавили испитивањем појединих области из привредне или културне историје овог града (Kari Pec, МОСТАР, Лајпциг 1891, Robert Mihel, МОСТАР, Праг 1909, Лука Грђић Бјелокосић, МОСТАР НЕКАД И САД, Београд 1901, група аутора, МОСТАР И ХЕРЦЕГОВИНА, Гласник Југословенског професорског друштва, књ. XVII, јули — август, Београд 1937, Саво Семиз, О ЗАНАТИМА У МОСТАРУ, Гласник Земалског музеја, Сарајево 1904, X. Крешевљаковић, ЕСНАПИ И ОБРТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1463-1878, II МОСТАР, Зборник за народни живот и обичаје, Загреб 1951. и др.), не само да нису користили податке из натписа на старим надгробним споменицима у Мостару, већ их нису ни спомињали.

Дакле, упркос чињеници што епитафи мостарских старих православних гробља представљају изврсну изворну грађу за проучавање различитих питања из прошлости овог града, они уопште у ту сврху нису коришћени. Изузетак чине први покушаји које је у овом правцу учинио писац ових редова, објавивши два већа рада који су третирали проблем проучавања старих мостарских заната и нека важнија питања из културне историје Мостара.

Већ одавно уочавајући значај очуваних натписа, потрудили смо се да на сва три мостарска српска гробља пронађемо, испишемо и снимимо све епитафе са споменика из XVII и XVIII века. Када смо овај посао завршили, односно када смо прикупили и систематизовали све натписе из првог раздобља могли смо да констатујемо не само њихово обиље, већ и да сагледамо изванредно богатство података које нам они пружају. Гробље на Бјелушинама, лоцирано на северо-источној страни изнад Мостара, свакако је најстарије хришћанско гробље у овом граду и околини. Про-

стире се на површини од око 1 ха. Према поузданој евиденцији на овом гробљу се налази око 850 споменика са натписима и без њих који потичу из периода од XVI до XIX века, када је у овој некрополи престало укопавање. Сви су белези у облику крста, осим ретких изузетака који имају форму правоуглог паралелоипеда или заобљене призме. Огромна већина споменика, старијих и млађих, располаже са натписима који у конвенционалној форми, лапидарно и сажето, садрже основне податке о покојницима. Натписи су клесани ћирилицом на источној и западној страни, при чему се није могла установити никаква доследност, јер постоји низ споменика из истог времена, из XVII и XVIII века, чији су натписи и на источној и на западној страни. Ипак, већи број белега има натписе на западној страни, што се нарочито може рећи за оне који су из XIX и почетка XX столећа. Поред тога што натписи, особито они старији, чине ретко драгоцену изворишта писаних података, надгробни споменици на овим гробљима представљају, у поједи-ним случајевима, права клесарска остварења. Уз племени-те и лепе пропорције самих споменика као крстова, поједи-ни примерци су декорисани ванредно вешто обрађеним ор-наментима флоралног и геометријског карактера. Упадљиво је да је орнаментални систем примењен приликом пла-стичног украшавања надгробника веома сродан са мотиви-ма заступљеним на дуборезбареним дрвеним површинама које се сусрећу у старим мостарским и херцеговачким ку-ћама. Сасвим су ретки споменици који су украшени антро-поморфним представама. Уколико их и има, оне су врло схематизоване, упрошћено стилизоване и без инсистирања на пластичности.

Најстарији споменици на овом гробљу имају стећко-лику форму, или су у облику крста рустичне обраде који јако подсећају на крстове које срећемо у некрополама сте-ћака. Оваквих је примерака на Бјелушинском гробљу очу-вано само неколико. Већина се не налази *in situ*, већ су померени или пак урађени у гробљанску камену ограду.

Занимљиво је да се преко овакве форме надгробни-ка може установити непосредна веза и утицај стећака. То се особито може уочити код натписа на овим споменицима, чија слова имају потпуно истоветан карактер словних зна-кова у натписима на стећцима и оним најстаријим на гро-бљима у Мостару дала би сигурне доказе о међусобној иден-тичности. Нажалост, најстарији споменици на гробљу на Бјелушинама су без натписа или са епитафима који не са-држе годину. Отуда је веома тешко одредити њихову ста-рост. Основни ослонац за хронолошко омеђивање њиховог настанка јесте форма ових гробних знакова и морфолош-ки карактер слова у натписима.*Има довољно основа за пред-поставку да најстарији споменици на Бјелушинском гро-бљу потичу из XVI века, док би евентуално само два до три примерка могла да припадају XV веку, што је врло хипотетично. Најстарији споменик са датованим натписом на овом гробљу потиче из 1680. године. Он означава пром

неког Богдана без презимена (он у целини гласи: СЕ РАБ БОГДАН 1680), о чијем пореклу немамо никаквих података. Овај натпис објавио је Вид Вулетих Вукосовић у већ цитираном чланку, а касније па је користио В. Ђоровић. Од укупно око 850 споменика на Бјелушинама је очувано 140 примерака са натписима из XVII и XVIII века. Прецизније: натписа из XVII столећа има осам, а преостали број сачињавају епитафи из XVIII века. Пажљивом идентификацијом установили смо да споменика са натписима из XIX века на овом гробљу има око 350. Из ових података може се са лакоћом закључити да је на Бјелушинама сачуван импозантан број споменика са натписима који садрже поред имена покојника и низ других обавештења. Читав низ натписа по лепоти слова, вештини клесања, обиљу фигура и скраћеница, калиграфским и китњастим иницијалима и декоративности представљају врхунска клесарска остварења. За проучавање писма и језика, а посебно за утврђивање неких својстава које мало познаје наша млада и још неразвијена помоћна наука — цирилска палеографска и епиграфика, натписи су од големог значаја.

Гробље на Пашиновцу, данас једино активно православно српско гробље у Мостару, по броју споменика и по површини коју захвата неупоредиво је веће од Бјелушинског. На њему се налази неколико хиљада белега који потичу од XVII века до данас. Стари део некрополе концентрисан на простору од око 1,5 ха, заузима северно подручје гробља. На овом делу налази се 258 споменика са натписима из XVII и XVIII столећа. Иако су најстарији споменици, који су очувани, тек из друге половине, односно с краја XVII века, сигурно је да се на овом гробљу православно становништво почело знатно раније уклапати. Имајући у виду мноштво споменика који су савремени са белезима на Бјелушинској некрополи, онда је сасвим јасно да су оба гробља дуго времена истодобно „живела“. То значи да је Мостар још пре више од три стотине године имао два православна гробља. Најстарији очувани и датовани споменик на Пашиновачком гробљу потиче из 1682. године. Он обележава гроб неког Вукадина Анђелића. Пет година млађи споменик има натпис следеће садржине: СИ РАБ БОЖИ МИЛУТИН ПОЧИВАЕТ И ПОСТАВИ МУ КРСТ МОЈСИЈЕ 1687. На гробљу се налази 16 споменика из друге половине XVII века и 242 надгробника из XVIII столећа. Белега из XIX века сигурно има преко хиљаду. Оно што је већ речено за споменике на Бјелушинском гробљу (одлике натписа, клесарске и пластичне карактеристике и сл.) потпуно се може односити на гробне знакове и гробљу на Пашиновцу.

Старо православно гробље код старе православне цркве с обзиром на старост својих очуваних споменика не може да носи овај епитет, јер су његови белези са епитафима знатно млађи од оних на Бјелушинској и Пашиновачкој некрополи. Најстарији сачувани споменици на овом гробљу потичу из почетка XIX века.

У чему се огледа значај старих мостарских гробаља и њихових споменика са натписима? Наглашено је већ да су ови објекти од постојаног материјала — камена (већина споменика клесана је од камена тенелџе и миљевине или пак од једне врсте млађег камена вулканског порекла, fine структуре и погодности за обраду) и да им је живот, без обзира на неповољне атмосферске и друге прилике, обезбеђен за још неко, вероватно дуже време, уколико се буде испољила адекватнија брига за њихово очување и заштиту. Данас су они већ, нарочито они старији, својеврсни и драгоцени извори за проучавање прошлости, а временом за генерације које долазе стицаће још веће и дубље изворне вредности. Чување извора на основу којих се сазнају историјске и научне истине врлина је прогресивних и културних нација. Мостар може бити поносан што присуство своје прошлости може да докаже не само кроз објекте градитељства, већ и кроз сепулкрална знамења, очувана у тако импозантном броју.

Иако су у проучавању прошлости Мостара ухваћени најважнији историјски токови, без обзира на оскудицу историјских извора, остала су многа питања из политичке, привредне и културне историје која траже одговор. Разрешавање ових питања било би истински допринос потпунијем и целовитијем научном осветљењу историје овог града. За таква суптилна, самосвојна и неопходна истраживања чији резултати понекад представљају на први поглед ситна али златна зрнца истине, натписи на гробним знамењима старих мостарских гробаља чине мајдане незаменљивих података и изворних докумената.

Познато је да град чине људи, да су актери догађаја и збивања од историјског значаја опет људи. Људи су креатори и неимари прилика у којима живе. Њиховим рађањем, делом и смрћу обележавају се раздобља и епохе. Трагови и документи о тим људима чија је делатност чинила прошлост једног града, забележени су на њиховим споменицима. Отуда у тежњи за осветљавањем тих људи који су се идентификовали са својим временом не могу се занемаривати записи о њима које срећемо на њиховим споменицима.

Упоређивањем података које срећемо у архивским документима и другим врстама докумената са подацима из гробних натписа остварује се не само најсавременији методолошки приступ проучавања прошлости, већ се на тај начин обезбеђује критичка провера аутентичности обавештења која нам ти подаци дају. Имали смо прилике да у низу натписа са мостарских споменика који се односе на поједине истакнутије личности повежемо са подацима о њима који се налазе у архивским и другим документима. Тако смо могли да те личности и идентификујемо. Ради се, углавном, о људима који су имали несумњиве заслуге за Мостар у XVIII и XIX столећу.

За проучавање порекла становништва Мостара, њихове миграције, генетичка разматрања, раслојавање и дру-

ге одлике етничког, етнографског и социолошког трансформисања натписи са надгробних споменика су од неоцењиве важности. Са сигурношћу се на основу ових докумената могу стећи сазнања о старости и пореклу појединих породица, о њиховом разграђивању, нестајању и гашењу. Неспорна је, на пример, чињеница да је најстарија српска породица у Мостару по подацима са гробних натписа на Бјелушинском гробљу, била — Новалићи, чији се припадници први пут у овим натписима препознају 90-тих година XVII столећа. Може се, на основу ових података без тешкоћа установити нека врста хронолошке таблице старих српских мостарских породица, која би по прилици ишла овим редоследом: Новалићи, Анђелићи, Стефановићи, Биличи, Чубровићи, Грујићи, Алексићи, Јовановићи, Вујчићи, Миличевићи, Каблар, Туралин, Стојановићи, Савићи, Дамјановићи, Петровићи, Лазаревићи, Њуње (Њуњићи), Гавриловићи, Глибе, Шотре (Шотрићи), Ђупине (Мара Ђупина), Кнежићи, Мећед, Вујановић, Андрићи, Митровићи, Филиповићи, Миликовићи, Овчице, Чорлуке, Тодоровићи, Марковићи, Опухе (Опухаћи), Лелек, Ивезе (Ивезићи), Ђурићи, Самарџићи, Зеџ, Зубо, Обрадовићи, Попадићи, Мрав, Максимовићи, Бајало, Јелићи, Грковићи и др. Као што је познато, неке од ових породица су или ишчезле или више не постоје у Мостару, док су се друге одржале кроз своје потомке — наше савременике. Натписи у више случајева, срећом, садрже податке о пореклу родоначелника појединих породица па се на основу њих може видети да се мостарско православно становништво увећавало миграцијом породица из источне и јужне Херцеговине, па и Босне, посебно из Сарајева.

Црногорци су, такође, били елемент прилива становништва, што се види из једноставног презимена Црногорац, Куч и сл. На католичком гробљу у Мостару, уз архивске податке, натписи, обавештавају да су најстарије хрватске породице у овом граду: Зеленике, Карапанџићи, Маринићи, Аничићи, Слишковићи, Бошњаковићи, Топићи, Оречи, Баришићи, Араповићи, Матковићи, Пенаве, Смољани и други.

Исто тако, из тариха на башлуцима на мостарским харемима евидентни су подаци о најстаријим породицама мостарских Муслимана, као што се, на пример, може сазнати чисто турско порекло породице као што су: Кајтази, Џуџе, Ефиџе, Темими, Кахво, Тасломани, Ђишићи, Каукчије, Ђевре, Ђумурије и др.

За проучавање привредне историје Мостара подаци које нам пружају натписи са споменика Бјелушинског гробља су од непроцењиве користи. Привредна прошлост Мостара била је у знаку интензивног развоја занатства. Према тврђењу Х. Крешевљаковића, несумњиво најбољег познаваоца историје занатства у Босни и Херцеговини, у Мостару је егзистирало око 30 заната који су, зависно од разних услова, у појединим временским раздобљима доживљавали или пуни процват, или су пак једва опстајали да

би, коначно, већина њих постепено ишчезла. Развој мостарских заната може се, с већим или мањим успехом, пратити од друге половине XVI века када се, по прилици, почиње појављивати највећи број тих заната. Ово праћење могуће је извести само на основу архивских докумената, што је Х. Крешевљаковић и уочио. Међутим, нити се он нити било ко други који су се бавили изучавањем старих мостарских заната, забавио натписима на мостарским надгробним споменицима који садрже велики број података за боље и потпуније познавање старих заната у Мостару. На православним гробљима у свом граду налази се више споменика посвећених појединим занатлијама и њиховим сродницима. То су гробни знаци златара (кујунџија), неимара, дуванџија, ковача (бравација, екмекчија пекара) ћебеџија, салџунџија, појединих шегрта, момака и других. Натписи са ових споменика који потичу из краја XVII, затим из XVIII и прве половине XIX столећа, садрже имена занатлија, датуме њихове смрти и још неке појединости које су важне за обелодањење нових становишта са којих се може поћи при изучавању ове проблематике.

Чини нам се да су најважнији подаци који се односе на кујунџијски (златарски) занат као један од најугледнијих уметничких заната у коме су Мостарци достигли завидан ниво. На Пашиновачком гробљу налази се споменик у облику крста на коме је, читљив следећи натпис: ПРЕСТАВИ СЕ Х(РИСТО)В РАБ МИЛОШ КУЈУНѢИЈА, ВЈЕЧНА ЈЕМУ ПАМЕТ В ЛЕТО 1691.

Из натписа се види да под овим белегом лежи Милош кујунџија који је преминуо 1691. године. Овај златар је онај Милош који се спомиње у једном сицилу из 1685. године. Иначе, никаквих других података о њему до сада нисмо имали. Податак о смрти Милоша кујунџије омогућава нам да бар приближно одредимо да његова активност пада у другу половину XVII века, када у Мостару, према једном доста непоузданом податку живи и ради још тринаест златара. Од златарских творевина мостарске радионице сачуван је знатан број пафти, крстова, ћивота, прстенова и других производа из овог времена који се чувају у музејима, манастирским ризницама и приватним колекцијама и збиркама. Највероватније је да је Милош био аутор неких од ових реликвија које су познате у стручној и научној литератури. Судаћи по томе где је споменик овог златара лоциран на овом гробљу као и по неким другим елементима, Милош би могао бити један од најстаријих предака познате и старе породице Билић, која је у каснијим временима дала неколико кујунџија и познатих културних и јавних радника (види: Р. Станић, КО СУ БИЛИИ ЧУВЕНИ МОСТАРСКИ ЗЛАТАРИ, Слобода, Мостар, бр. 31 од 26. II 1965, стр. 8).

Занимљиво је истаћи да се у близини Милошевог споменика налази добро очуван споменик његове жене — Љиљане Милошевице која је умрла исте године кад и Милош. Натписи на овом и Милошевом споменику занимљиви су и

значајни документи са палеографског и епиграфског гледишта.

Други споменик који се налази на Бјелушинском гробљу својим натписом обележава гроб Милије кујунџије који је умро 22. априла 1765. године. Споменик му је подигао син Шћепан. У постојећим изворима овај кујунџија чији је споменик по лепоти обраде и морфологије слова у натпису доказ о његовом угледу и богатству, нигде се не спомиње, тако да се може сматрати до сад непознатим мостарским златаром из XVIII века. Покушавајући, међутим, да га ближе идентификујемо и да га основано доведемо у везу са неким од познатих кујунџија који су радили у Мостару, послужили смо се извесним подацима, које ћемо овде изнети. У непосредној близини Милијиног споменика налази се надгробник Јефимије Милић која је умрла 1765. г. Она је, вероватно, Милијина супруга. Даље, ту су споменици Пава Милића из 1806., Шћепе Милића из 1803. и других из породице Милић, која је, судећи по лепоти споменика, била изразито богата и угледна мостарска породица. Најпознатији златар XVII века који се у стручној и научној литератури везује за круг мостарских кујунџија, јесте Иван Милић. Он је, како се зна, родом из Чајничка. О његовом животу и раду постоји неколико важнијих података. У Мостар се доселио нешто после 1637. године, где је у то време и касније развио велику делатност не само златарску, него и трговачку. Све до 1656. године када је у Мостару израдио један ручни крст на коме је оставио свој потпис, можемо да пратимо његов рад. До ове године произвео је знатан број најразличитијих творевина за црквену и профану употребу.

Од тада, међутим, губи му се сваки траг. Како је живео и радио доста дуго у Мостару, логично је предпоставити да га је смрт затекла овде. Његов споменик у мостарским гробљима нисмо нашли. Није познато да ли је икада постојао. Потомци су му се сигурно задржали у Мостару, наставивши по традицији занимање својих предходника. Један од потомака Ивана Милића, неоспорно најугледнијег и најталентованијег мостарског златара, могао би бити Милија кујунџија, овековечен спомеником на Бјелушинама. Када се има у виду да је Иван умро негде у другој половини XVII века, а Милија 1765. године, онда би Милија био Иванов унук или евентуално праунук. Уколико би ова предпоставка била тачна, дошли би смо до значајних сазнања у смислу откривања и утврђивања једне од најистакнутијих старих мостарских златарских породица, чији је оснивач познати кујунџија из Чајничка — Иван Милић. Како се кујунџијски занат редовно преносио са оца на сина, то су свакако Милијин син Шћепан и Шћепанов син Паво, чији су се споменици на овом гробљу сачували, били, такође, мостарске кујунџије.

Наше представе о континуитету, процвату и паду кујунџијског заната у Мостару остале су још увек непотпуне и магловите. Уопштене констатације о стилским каракте-

ристикaма златарских производа из мостарске радионице, дате на основу сачуваних творевина, готово је све што је исказано о овом проблему. Постоји много питања која чекају на одговор. Међу њима је свакако најинтересантије питање пјединих индивидуалности — стваралаца. Оскудни или никакви подаци највећа су сметња да се овај проблем ма колико осветли. Срећом, очувани натписи на мостарским гробљима, од којих смо само два изнели, представљају нову, до сад не коришћену градњу из које се могу црпили драгоцени подаци. Требало би да они буду елементи за ново усмеравање истраживача у правцу трагачких захвата на неиспитаним подручјима као што су то натписи на хришћанским и исламским споменицима из турског периода. Преко тридесет споменика посвећених умрлим монасима и монахињама у XVII и XVIII веку са врло интересантним подацима указују на неке сасвим нове аспекте у изучавању историје православне цркве у Мостару и Херцеговини, а у вези с тим и неких питања из историје уметности. Историчари су, наиме, тврдили да је у Мостару на месту старе православне цркве била скромна богомоља која је настала у XVIII веку и на чијим је темељима саграђена 1833. данашња стара црква. Уопште нису сачувани подаци о томе да је у Мостару постојала православна црква пре XVIII века. Међутим, натписи на надгробницима на Бјелушинама и Пашиновцу сведоче нам да је у овом граду у XVII столећу била не само црква, већ вероватно и манастир. Јер, како друкчије објаснити појаву пет гробних белега монаха и монахиња који су умрли крајем XVII, и десет споменика из почетка XVIII века и сахрањени на мостарским гробљима. Ови црквенодостојници морали су живети у Мостару и служити у богомољи која је постојала током XVII века, а и раније. Ови натписи у сваком случају морају бити полазна основа за ревизију досадашњих знања о историји православне цркве у Мостару и за утврђивање нових научних истина до којих се због оскудице извора није могло раније доћи. Културно-просветни процват Мостара у последњој четвртини XIX и почетком XX века није дошао сам по себи. То се веома добро може видети на основу података које садрже натписи споменика из XVIII и XIX столећа. Пре појаве „Гусала“, „Хрвоја“ и „Итихада“ Мостар је био подриште битака за просвећивање и културни развитак. Натписи на споменицима првих учитеља и наставника старих просветних установа Мостара представљају мали арсенал података за изучавање културно-просветне ренесансе овог града. Нису ретки споменици чији епитафи садрже податке као, на пример, овај натпис на једном белегу у Пашиновачком гробљу: „Овде леже земни остаци Марије Дреч рођене Илић, која се родила у Панчеву 29. августа 1853. године. Основно школе свршила је у мјесту рођења. Г. 1865. ступа у Вишу дјевојачку школу у Биограду коју и доврши са врло добрим успјехом 1868. г. Затим је исте године дошла у Мостар да предузме свету дужност наставнице женске младежи и исту дужност врши-

ла је све до своје смрти 1873. октобра 8. у цвијету младости, у 21 — ој години свог живота умре. Остави удвијељене своје двије сестре Милицу и Персиду и за вазда у жалости свог вјерног супруга Јову“.

За познавање истакнутих и угледних друштвено-политичких личности и других грађанских првака различитог профила у Мостару током XIX века, пробни натписи пружају основне, а понекад допунске, податке без којих би животописи првих грађана прошлости овог града остали непотпуни. Као пример садржајног натписа цитираћемо један епитаф са споменика на католичком гробљу у Шоиновцу: „Иван Башадур, 31 септембра 1854 — 15 маја 1902, подначелник града Мостара, председник Цензурног већа подружнице Привредне — земаљске банке за Бошњу и Херцеговину, председник братовиштине св. Антуна, утемељитељ и часни члан хрватског гласовитог пјевачког друштва „Хрвоје“, утемељитељ хрватског припомогног друштва за потребне ђаке, председник златног крста за заслуге . . . “ Да напоменемо и то да овај споменик, рађен са скулпторалним претензијама, има неоспорне уметничке вредности; рад је познатог сплитског вајара П. Билинића.

Бурна прошлост Мостара обухвата нека збивања која улазе у област историје здравствене културе. Утврђена су кроз досадашња проучавања велика страдања — праве катаклизме мостарског становништва. Од заразних болести најсуровије је харала куга од које је овај град страдао 1507, 1689, 1731-32 и 1813-18 године. Натписи на правослачним гробовима убедљиво потврђују вести о болестима и њиховим жртвама. Уочљиво је да највише споменика из XVIII века управо има из година у којима је харала куга. То се односи и на XIX столеће. На католичком гробљу у Шоиновцу налазе се споменици у чијем натписима је забележено да су покојници умрли од колере.

Могли би се још дуго набрајати изворни потенцијали надгробних натписа који се налазе на старим мостарским некрополама. Њихови подаци који су корисни за глобална сагледавања прошлости Мостара, од необичног су значаја за тзв. микроистраживања, односно за испитивања појединих области које дубље улазе у срж људског живљења. За етнографске, социолошке и друге студије које задиру и бит човекове егзистенције, ови епитафи су од изузетног значаја као рудници прворазредне писане грађе.

Има превише разлога да се, најзад, схвате комплексне изворне вредности како споменика са њиховим натписима, тако и самих некропола као скупина ових објеката које чине ретко занимљиве ансамбле сепулкралних камених творевина. Крајње је време да се предузму одговарајуће мере за њихову заштиту. Нека наша размисљања о облицима заштите и систематског истраживања некропола у Пашиновцу и Бјелушницама воде ка предлозима једино прихватљивих опредељења. Неопходно је, наиме, извршити потпуну евиденцију почев од оних најстаријих па све до оних који потичу из XIX века. Осим тога, треба исписати

ПОРТАЛ
ОКТОБРА

све натписе, а оне најстарије и најзначајније калкирати и извршити потпуно фотографско снимање свих споменика из овог раздобља. У циљу комплетирања документације која би се чувала у Заводу за заштиту споменика културе, а који би требало да буде носилац акција на проучавању и заштити, значајно је израдити ситуационе цртеже оба гробља и у којима стриктно означити споменике од XVI до XIX века. У вези са овим кроз елаборат предвидети, а затим реализовати, све потребне мере заштите (уређење некропола, исправљање и фиксирање поремећених белега, прављење оградe и сл.). Као завршни вид трајне заштите и увођења старих мостарских надгробних споменика у оквире науке и културе, ваљало би, најпре пробље на Бјелуштинама, стручно и научно обрадити и објавити студијску монографију. У догледно време треба то учинити и са другим старим гробљима Мостара.

Овде смо обрадили питање заштите старих мостарских гробља као најтипичнијих и доста добро очуваних некропола. Међутим, готово сви градови у земљи, нарочито они који су по времену оснивања и настанка старији, поседују стара гробља чији споменици са натписима и пластичним представама сачињавају значајне и аутентичне документе за изучавање прошлости ових градова. Један од наизразитијих примера међу градовима Србије јесте свакако Нови Пазар и његова очувана стара гробља. Као што је познато овај град на Рашкој крај којег се налази Рас — прва српска престоница, одликује се дугом и слојевитом прошлошћу. Она се веома евидентно може пратити управо преко очуваних старих гробља и споменика у овим целинама. Најстарија гробља хришћанске провенијенције налазе се у непосредној близини Н. Пазара: у манастирском комплексу Ђурђеви Стубови и у порти цркве св. Петра и Павла (Петрова црква). Уочен је знатан број белега из XII, XIII и XIV века као и из каснијег раздобља. Најимпозантнију скупину надгробних споменика чини гробље код Петрове цркве. Споменици ове некрополе не одликују се посебном старошћу, али по форми, лепоти клесарске израде и занимљивости епитафа претстављају ретке примерке. Отуда је гробље као целина стављено под заштиту закона.

Посебно богату градњу за изучавање прошлости Пазара нуде натписи на старим исламским гробљима. У том догледу најзначајнију целину чини гробље на Газилару и Парицама у којима се налази веома велики број надгробника из периода XVI до XIX века. Првим покушајима око проучавања епиграфско-палеографских својстава ових белега, дошло се до веома занимљивих и сасвим нових података о прошлости овог града. Даља изучавања свакако ће бацити нову светлост на минула раздобља у којима су многе деценије обвијене мраком. Треба очекивати да се у арапским натписима крију драгоцени подаци на основу којих се могу реконструисати дубље и шире представе о појединим догађајима и личностима из прошлости Н. Пазара и Санџака.

Изузетну пажњу у овом граду буди старо јеврејско гробље чији је „живот“ трајао неколико векова. Дуговечна јеврејска колонија у граду на Рашкој и њен живот оставили су трајну документацију у натписима клесаним на хебрејском језику. Бројни надгробници са опширним епитафима чекају своје проучаваоце. Оправдано се предпоставља да многи натписи на овом гробљу садрже изванредне податке који су од значаја за проучавање прошлости јеврејског народа у ширем контексту.

Млађа градска насеља као што су Рашка, Горњи Милановац, Ивањица, Бајина Башта, Чајетина, затим Краљево, Александровац, Трстеник, Брус и др. писаће своју историју добрим делом на основу података из надгробних епитафа. Чачак, Крушевац и Т. Ужице, на пример, као градови са средњовековном прошлошћу због чињенице што немају очуване некрополе из тог времена, имаће вечно беле листове у својој историји.

Наша савремена стваралачка културна и научна мисао која треба да буде једна од важнијих карактеристика социјалистичке стварности, мора животноје и дубље да укључи споменике културе као „памћење народа кристализовано у уметничку форму“ у прогресивне и амбициозне тежње данашњице, да би, познавајући их боље кроз све њихове хуманистичке поруке, могли ведрије и оптимистичкије, без предрасуда и комплекса, да гледамо у видике будућности. А споменици културе су сигурно камени белези, патинирани временом, сиви и шибљем зарасли објекти смештени на старим некрополама које немо сведоче о историјској прошлости градова, чекајући истраживаче да би проговорили језиком аутентичних и незамањивих докумената.

ПОРТА
ПОРТОВА